

चितवनमा पशुपंक्षी पालनको अवस्था

प्रा.डा. आई.पी.ठकाल

कृषि तथा वन विज्ञान विश्व विद्यालय

१. पशुपालनको वर्तमान स्थिति

नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कृषिक्षेत्रको योगदान ३७ प्रतिशत रहेको छ भने कृषिको कुल गार्हस्थ उत्पादनमा पशु पालनको योगदान ३२ प्रतिशत रहेको छ जसबाट कृषिक्षेत्रमा पशु पालन व्यवसायको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको स्पष्ट हुन्छ । कृषिनीतिले पशु प्रजननमा सुधार, दुध र मासु उत्पादनमा वृद्धि, पशु पोषणमा सुधार र पशुस्वास्थ्यमा प्राथमिकता दिएको छ । पशु पालन व्यवसाय चितवनमा निकै लोकप्रिय हुँदाहुँदै पनि व्यवसायीकरणमा जान सकेको छैन । धेरैजसो चितवनवासीका घरमा २ देखि ४ ओटा गाईभैँसी र १ देखि ३ ओटा बाख्रा पालन गरेको देखिन्छ । परम्परागत रूपमा एकदुई ओटा पशु पाल्ने कृषकका अलावा पशु पालनलाई आधुनिकीकरणमा जाने कृषकहरूको सङ्ख्या पनि कम छैन र धेरै सङ्ख्यामा पाल्नेहरूले हालसम्म ५० देखि १०० ओटा गाई र १० देखि २० ओटासम्म भैँसी पालन गरेको पाइन्छ । व्यवसायिक फार्महरूमा बढीमा २०० सम्म गाई पालन गरिएको छ । त्यस्तै बढी सङ्ख्यामा पाल्नेहरूले ४० देखि ५० ओटा बाख्रा पालेको पाइन्छ । बङ्गुर पालन व्यवसायीकरणमा जान सकेको छैन ।

गत २० वर्षको तथ्याङ्क हेर्दा चितवनमा गाईको र बङ्गुरको सङ्ख्या निकै घटेको पाइयो भने बाख्राको सङ्ख्या अत्यधिक रूपमा बढेको देखिन्छ । भैँसीको सङ्ख्या पनि केही मात्रामा बढ्दै गएको देखिन आएको

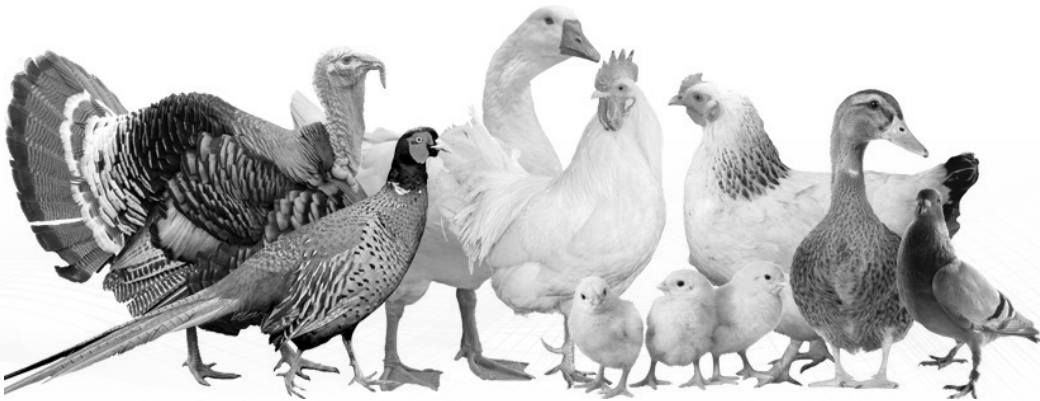
छ । चितवनमा करिब ८० प्रतिशत भैँसी, ४५ प्रतिशत गाई, ३० प्रतिशत बाख्रा र ७५ प्रतिशत बङ्गुर उन्नत जातका छन् ।

पशुजन्य उत्पादनमा दुध, मासु, उन, हाड र मल पर्दछन् । पशु पालनको उत्पादन मध्ये दुध प्रमुख रूपमा रहेको छ । दुध उत्पादन पेसालाई व्यवस्थापन गर्न, बजार व्यवस्थापन गर्न र मूल्य निर्धारण गर्न १४२ भन्दा बढी दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्थाहरू यस जिल्लामा सञ्चालित छन् । दुध चिस्याउनका लागि दुग्ध विकास आयोजनाका ६ र निजीस्तरका डेरीले सञ्चालन गरेका ३६ चिस्यान केन्द्रहरू छन् र ६ ओटा निजी डेरीले दुधको प्रशोधन गर्दै आएका छन् । चितवन जिल्लामा दैनिक २,२५,००० लिटर दुध उत्पादन हुने गरेको छ ।

गत १० वर्षमा दुध उत्पादनमा केही वृद्धि भए पनि मासु उत्पादन बढेको देखिएन । स्थानीय जातका पशुहरूमा नस्ल सुधारको माध्यमबाट पशुजन्य पदार्थ उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्नु पर्ने देखिन्छ । पशुजन्य उत्पादनको गुणस्तर वृद्धि गरी आत्मनिर्भर हुनको लागि पशुसेवाको सुदृढीकरण हुनु पर्दछ ।

२. पशुपालन व्यवसायका चुनौती र सुधारका कार्यक्रमहरू

पशु पोषण, नस्ल सुधार, पशुस्वास्थ्य र बजार व्यवस्थापन पशु पालन व्यवसायका प्रमुख समस्याहरू हुन् । तसर्थ पशुपालन व्यवसायलाई व्यवसायीकरण गर्न

निम्न लिखित सुधार गर्नुपर्दछ :

(क) पशु पोषण

पशुहरूलाई आवश्यक पर्ने आहारा उपलब्ध हुन नसक्नु मुख्य समस्याका रूपमा लिन सकिन्छ । विशेष गरी जाडो मौसममा हरियो घाँसको कमी हुने र दाना बढी मात्रामा दिँदा उत्पादन खर्च बढी हुने गर्दछ । गाईभैसीको आहारमा शुष्क पदार्थ र पाचनशील कच्चा प्रोटीनको मात्रा कम भएको देखिन्छ । सामान्यतया गाईभैसीलाई आफ्नो शारीरिक तौलको २.५ प्रतिशत शुष्क पदार्थको आवश्यकता पर्दछ । उक्त शुष्क पदार्थमध्ये २२ प्रतिशत सुक्खा घाँस र परालबाट, ४५ प्रतिशत घाँसबाट र ३३ प्रतिशत दानाबाट परिपूर्ति गर्नु पर्दछ । यी पदार्थहरूको कमीले पशुहरूबाट क्षमता अनुसारको उत्पादन लिन सकिन्छ । पशु पोषणमा देखा परेका समस्यालाई समाधान गर्न घाँसको बिउ छर्ने, डाले घाँस रोप्ने, परालको उपचार गर्ने, मिनरल ब्लकको प्रयोग गर्ने र यस सम्बन्धी प्राविधिक ज्ञान कृषकहरूलाई दिनु पर्दछ ।

(ख) नस्ल सुधार

गाईभैसीको दुध उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्न रोग प्रतिरोध गर्ने क्षमतामा वृद्धि गर्नुका साथै चितवनको हावापानीमा उत्पादन दिन सक्ने गरी वंश सुधार कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्दछ । वंश सुधार गर्नका लागि विद्यमान पशुको बथानमा सबैभन्दा उत्कृष्ट पशु छनौट गरी अन्य पशुको वंश सुधार गर्ने उद्देश्यले प्रजननमा प्रयोग गरिन्छ । त्यस्तै अन्य स्थानबाट उत्कृष्ट गुणस्तर भएको भाले पशु ल्याएर प्रजनन गराउने गरिन्छ । वंश उन्नति गराउन शुद्ध जातको जर्सी साँढेलाई स्थानीय गाईमा लगाई दुध उत्पादन क्षमता वृद्धि गरिन्छ । पोथी पशुहरू उत्पादन क्षमताको आधारमा छनौट गरी छनौट भएका उत्कृष्ट भालेहरूसँग प्रजनन गराउनु पर्दछ ।

चितवनमा दुध उत्पादन बढाउनका लागि पशु आहारको उपलब्धताका आधारमा कृत्रिम, प्राकृतिक तथा भ्रूण प्रत्यारोपण कार्यक्रम सञ्चालन गरी ६२.५ प्रतिशत जर्सी जातको रगत भएका वर्ण सङ्कर बाच्छी उत्पादन गर्नु पर्दछ । त्यस्तै होलस्टिन गाई भएको क्षेत्रमा होलस्टिन ६२.५ प्रतिशत रगत भएको वर्ण सङ्कर बाच्छी उत्पादन गर्नु उचित हुन्छ ।

साँढे लगाउनुभन्दा कृत्रिम गर्भाधान गराएमा प्रजनन रोगहरू सार्ने सम्भावना कम हुन्छ । जिल्ला पशुसेवा कार्यालयले आफ्नो कार्यालय समयमा जम्मा १०

प्रतिशत पशुमा मात्र कृत्रिम गर्भाधान गर्ने भएकोले कृत्रिम गर्भाधान कार्यलाई निजीकरण गर्नु पर्दछ । दुध उत्पादनको हिसाबले सम्भाव्य क्षेत्र निर्धारण गरी कृत्रिम गर्भाधान सेवा धेरै कृषकहरूलाई प्रदान गर्न निजीकरणको आवश्यकता देखिन्छ । कृत्रिम गर्भाधानको सेवालार्थ व्यापक विस्तार गरी गाईभैसीमा नस्ल सुधार गर्दै उनीहरूको उत्पादन क्षमता वृद्धि गर्नु पर्दछ । संसारका धेरै देशमा कृत्रिम गर्भाधान सामान्य र नियमित प्रक्रिया भए तापनि हाम्रो देशमा स्रोत र साधनको अभाव र दक्ष प्राविधिकहरूको कमीले त्यति व्यापक रूपमा अपनाउन सकिएको छैन । पशुजन्य पदार्थको माग दिन प्रतिदिन बढ्दै गइ रहेको र राम्रो वंशानुगत गुण भएका धेरै उत्पादनशील पशुहरूको खरिद महङ्गो पर्ने हुँदा कृत्रिम गर्भाधान कार्य हाम्रो देशका लागि अपरिहार्य हुन पुगेको छ ।

प्रजनन कार्य नियमित रूपमा सञ्चालन हुनका लागि शक्तिवर्धक, प्रोटीनयुक्त, भिटामिन र खनिज वस्तुहरू आहारको माध्यमबाट शरीरमा पुग्नु पर्ने हुन्छ । ती विभिन्न पौष्टिक तत्त्वले प्रजनन अङ्गको कार्य सही ढङ्गबाट सञ्चालन हुनाका साथै प्रजननका लागि आवश्यक पर्ने हर्मोनको उत्पादनमा मद्दत पुग्दछ ।

(ग) पशुस्वास्थ्यमा सुधार

चितवनको पशुहरूमा लाग्ने रोगहरूमा सबैभन्दा बढी परजीवीबाट लाग्ने रोगहरू पर्दछन्, जस्तै: नाम्ले/माटे, गोलो जुका, फित्ते जुका, कक्सिडियोसिस (रगतमासी), जुम्रा र किर्ना पर्दछन् । गाईनेकोलोजिकल रोगहरूमा साँढे नखोज्ने (बाँभोपन) उल्टि रहने, साल नभर्ने, बच्चा अङ्कने र भण्डार फर्कने समस्याहरू पर्दछन् । मेडिसिनल रोगहरूमा सङ्क्रामक रोगहरू (खोरेत, रेबिज, पी.पी.आर, भ्यागुते, थुनेलो, चरचरे) र मेटाबोलिक रोगमा शीताङ्ग बढी देखिन्छ । सर्जिकल समस्याहरूमा घाउ, पिलो, खटिरा, खड्के रोग आदि पर्दछन् ।

परजीवी रोग कम गर्नका लागि वर्षमा दुई पटक नाम्ले वा गोलो जुका विरुद्ध औषधी खुवाउनु पर्दछ । गोठ वरिपरि सरसफाइ र जैविक सुरक्षामा ध्यान दिनु पर्दछ । सङ्क्रामक रोग जस्तै: रेबिज, खोरेत, पी.पी.आर, भ्यागुते र चरचरे रोग विरुद्ध खोप लगाउनु पर्दछ । पशु जनस्वास्थ्यका सम्बन्धमा सर्वसाधारणलाई सचेत गराउने खालका कार्यक्रम र जुनोतिक रोगहरू नियन्त्रण गर्ने कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्दछ ।

(घ) बजारको व्यवस्थापनमा सुधार

कृषकहरूले मिहिनेतका साथ उत्पादन गरेका पशुजन्य पदार्थको उचित बजार नपाउँदा पशु पालक कृषकहरूमा नैराश्य उत्पन्न हुन्छ । हाट बजारको व्यवस्थापन गर्ने र पशुजन्य पदार्थको गुणस्तरमा वृद्धि गर्नु पर्दछ । कृषकहरूले आपसमा समूह बनाएर वा सहकारी मार्फत बजारको व्यवस्थापन गर्नु पर्दछ । दुग्धजन्य खाद्य पदार्थ जस्तै खुवा, पनिर, गुँदपाक, रसवरी, लाल मोहन र सुत्केरी मसला आदि बनाई स्थानीय बजारमा बिक्री वितरण गर्नु पर्दछ ।

देखा परेका अन्य चुनौतीहरू निम्नानुसार छन् :

- क्वाराइन्टाइन कानुन कडाइका साथ लागु नहुनु ।
- अति आवश्यक कच्चा पदार्थ जस्तै : मकै, भटमास, सूर्यमुखी आदि स्वदेशभित्रै उत्पादन नहुनु ।
- विभिन्न किसिमका कर, वित्तीय संस्थाको चर्को ब्याजदर र विद्युत् महसुल बढी लगाइनु ।
- समय समयमा नयाँ रोगहरू जस्तै : बर्डफ्लु रोगको महामारी हुनु ।
- अव्यवस्थित बजार, लागत खर्च बढी साना र टुला उद्यमीबिच असमझदारी बढ्नु ।
- स्वच्छ मासु उत्पादनका लागि व्यवस्थित प्रशोधन केन्द्र र बधशालाको अभाव हुनु ।
- राजनैतिक अस्थिरता नाकाबन्दी र समय समयमा बन्द हुने कार्यक्रमले कुखुराजन्य पदार्थ ढुवानी गर्न कठिनाई हुनु ।
- उद्योगीहरूको सीप र क्षमतालाई वृद्धि गर्न नेपाल सरकारबाट विशेष कार्यक्रमको अभाव रहनु ।
- भाउ नआएको बेलामा र गर्मीको समयमा अन्डा भण्डारण गर्न Cold Storage को व्यवस्था नहुनु ।

३. चितवनमा कुखुरापालनको वर्तमान अवस्था

चितवनमा १५ लाख लेयर्स कुखुरा र ५ लाख ब्रोइलर कुखुरा पालन गरिन्छ । चितवनमा ५,००० सम्म कुखुरा पाल्ने किसानहरू १३०० रहेका, ५,००० देखि १०,००० सम्म कुखुरा पालन गर्नेहरू १०० जना र १०,००० भन्दा माथि कुखुरा पालन गर्ने किसानहरूको सङ्ख्या करिब ५० छ । जिल्लामा सञ्चालित ५ वटा लेयर्स ह्याचरीबाट प्रतिहप्ता १ लाख लेयर्स चल्ला उत्पादन गरिन्छ भने ६५ वटा ब्रोइलर ह्याचरीबाट ६ लाख ब्रोइलर चल्ला प्रतिहप्ता उत्पादन हुन्छ । चितवनमा प्रतिदिन ११ लाख अन्डा र ४०,००० केजी मासु उत्पादन हुन्छ । यस जिल्लामा ७२ ह्याचरी र २५ दाना उद्योगहरू छन् जसबाट ४०० मेटन दाना प्रतिदिन उत्पादन हुन्छ । देशको कुल उत्पादन मध्ये चितवन जिल्लामा लगभग ३०% दाना, ४५% ब्रोइलर चल्ला, ९८% लेयर्स चल्ला, ६०% अन्डा र २०% मासु उत्पादन हुने गरेको छ । चितवन जिल्लामा कुखुरा पालनका लागि २० अरबको लगानी भइ सकेको छ ।

४. कुखुरा पालन व्यवसायका चुनौतीहरू

दानाको मूल्य दिन प्रतिदिन बढ्दै जानु, महामारी रोग र नाकाबन्दीका कारण समयमा प्यारेन्ट स्टकको आयात हुन नसकी चल्ला उत्पादनमा कमी हुनु, रोग परीक्षण गर्ने प्रयोगशाला व्यवस्थित नहुनु, बजारको उतार चढावले व्यवसायीहरूमा नैराश्य आउनु, पोल्ट्री उद्योगलाई सङ्कट ग्रस्त उद्योगमा परिभाषित नगरिनु आदि कुखुरा पालन व्यवसायका प्रमुख चुनौतीहरू हुन् । यस व्यवसायमा

५. कुखुरा पालनमा आधुनिकीकरणको आवश्यकता

२०४५ सालसम्म घरेलु उद्योगका रूपमा रहेको कुखुरा पालन व्यवसाय विभिन्न उतार चढाव पार गरी आजको अवस्थामा आइ पुगेको छ । आजका उपभोक्ताहरू सुपथ मूल्यमा गुणस्तरीय कुखुराजन्य पदार्थ उपभोग चाहन्छन् । उपभोक्ताहरूको चेतना स्तर वृद्धि भइ उनीहरूले कुखुराजन्य पदार्थको गुणस्तर र खानका लागि सुरक्षित भए नभएको कुरामा ध्यान दिने गरेका छन् ।

आधुनिक प्याकिङ प्रणालीको अभाव र कच्चा सडकहरूमा कुखुराजन्य पदार्थहरू ओसारपसार गर्दा

बिग्रने सम्भावना बढी रहन्छ । कुखुराका अन्डाहरू फार्ममा नै ग्रेडिङ गरी पठाउने व्यवस्था हुनु पर्दछ । सङ्क्रामक रोगहरू नियन्त्रणका लागि देशभित्र भ्याक्सिन उत्पादन गर्ने व्यवस्था र रोग अन्वेषणका लागि सुविधा सम्पन्न प्रयोगशालाको व्यवस्था हुनु पर्दछ । कुखुराजन्य पदार्थमा औषधीको अवशेष पत्ता लगाउने प्रविधिको विकास गर्नु पर्दछ ।

कुखुराजन्य उद्योग र कृषि तथा वन विज्ञान विश्व विद्यालयको बिचमा सहभागिता मूलक अनुसन्धान हुनु जरूरी छ । साथै पोल्ट्री विशेषज्ञहरूले कुखुरासँग सम्बन्धित व्यवसायमा लागत खर्च घटाउने र उच्च गुणस्तरीय उत्पादन गर्नेतर्फ प्रविधिको विकास गर्नु पर्दछ । ह्याचरी उद्योगहरूले प्यारेन्टवाट कमर्सियल कुखुरामा सर्ने रोगहरूको पहिचान गरी नियन्त्रण गर्नु पर्दछ भने कमर्सियल कुखुरा पालकहरूले फार्ममा कडा जैविक सुरक्षा बायोसेक्युरिटी कायम गर्नु पर्दछ । बर्डफ्लु जस्ता महामारी रोगबाट कुखुरालाई बचाउन चितवनमा Environmental Control House को सुरुवात भइ सकेको छ ।

६. निष्कर्ष

चितवनमा पशु पालन व्यवसाय फस्टाउनका लागि पशु पोषण, नस्ल सुधार, पशुस्वास्थ्यमा सुधार र बजारको उचित व्यवस्थापन गरी पशुजन्य पदार्थको उत्पादन बढाउन, उत्पादन लागत घटाउन र कृषकलाई स्वरोजगार बनाएर उनीहरूको जीवनस्तर उकास्न यस

व्यवसायलाई व्यवसायीकरण गर्नु पर्दछ । पशुजन्य पदार्थको गुणस्तरमा वृद्धि गर्न कृषकलाई तालिमको व्यवस्था गर्नु पर्दछ । प्रतिस्पर्धात्मक बजार व्यवस्थापन गरी गुणस्तरीय, स्वस्थकर पशुजन्य पदार्थ उत्पादन गर्न कृषकहरूलाई प्रोत्साहन गर्नु पर्दछ ।

पशुपङ्क्षी पालन व्यवसाय व्यवस्थित र मर्यादित गर्न, नीति निर्माण गर्न र विद्यमान पशुधनको संरक्षण गर्न हालै मात्र पशुपङ्क्षी पालन मन्त्रालयको स्थापना भएको छ यस मन्त्रालयलाई आवश्यक पर्ने जनशक्ति उत्पादन गर्न र पशुपङ्क्षी पालन व्यवसायको वैज्ञानिकीकरण र आधुनिकीकरण गर्नका लागि कृषि तथा वन विज्ञान विश्व विद्यालयलाई सुव्यवस्थित र सुदृढीकरण गर्नु पर्दछ ।

मासु र अन्डामा आत्मनिर्भर भएको निकै वर्ष बित्ति सक्दा पनि कुखुराजन्य उत्पादन निर्यात हुन नसक्नुमा गुणस्तरीय उत्पादन हुन नसकेको प्रस्ट देखिन्छ । व्यवसायीहरू बढी पेसागत हुनु पर्ने, गुणस्तरको मापदण्डलाई यथाशक्य लागु गर्नु पर्ने, स्वस्थकर उत्पादनमा जोड दिनु पर्ने र औषधीको कम प्रयोग गरी Drug Residues को समस्या आउन नदिनु आजको टड्कारो आवश्यकता देखिन्छ । व्यवसायीहरूले आपसमा आन्तरिक र बाह्य प्रतिस्पर्धा गरी Volume भन्दा Quality वृद्धिमा ध्यान दिनु पर्दछ । यस व्यवसायलाई व्यापारीकरण र औद्योगिकीकरण गर्दै लैजाने र कुखुराजन्य पदार्थको प्रोसेसिङ गरी विभिन्न प्रकारका परिकारहरू बनाउन आवश्यक छ ।